

Y
1
9
8
2

ના સમાવેશ થાય છે

જૂન ગ્રંથમાળા

દાદાસાહેબ, ભાવનગર.

ફોન : ૦૨૭૮-૨૪૨૫૩૨૨

૩૦૦૪૮૪૬

૧૯૮૨

૨૮-૩૮

ગુજરાત પરિચય ગ્રંથમાળા : ૮

જૂનાગઢ

લેખક :

ધનવન્ત ઓઝા

નવચેતન પ્રકાશન ગૃહ : અમદાવાદ-૭.

પ્રથમ આવૃત્તિ : સપ્ટેમ્બર, ૧૯૧૪

ચિત્રકાર : રતુભાઈ મિસ્ત્રી

(૮) ધનવન્ત ઓઝા

કિંમત : ૧-૦૦

[એક રૂપિયા]

પ્રકાશક :

આબુલાઈ પટેલ

૩, પંકજ સોસાયટી,

સરખેજ રોડ, અમદાવાદ : ૭

મુદ્રક :

મહેન્દ્રકુમાર ગોકળદાસ પટેલ,

શ્રી ખડાયતા મુદ્રણ કલા મંદિર,

બીકાટા રોડ, અમદાવાદ.

જૂનાગઢ

“જૂનાગઢની ધરતી પર સમયનો હિસાબ કોઈ એ આલેખ્યો નથી. અઢી હજાર વરસો પૂર્વેનો ઉપરકોટ : એ હજાર વર્ષો પૂર્વેનો અશોકનો શિલાલેખ : ૯૦૦ વરસો પૂર્વેનું સોમનાથનું પતન : પાંચસો વરસો પૂર્વેની જૂનાગઢની ધીંગી કિલ્લેખંધી : હજારો વરસો પૂર્વેની લગવાન કૃષ્ણચંદ્રના દેહોત્સર્ગની ધરતી : અને આ બધાંથી પણ વધુ કાળજૂનો ગરવો ગિરનાર; જૂનાગઢ એટલે સૌરાષ્ટ્રનો સારંગ અને જીવતો ઇતિહાસ. એનું સદાય ઝળકતું કલેવર, એનું સદાય ધબકતું કાળજી, એની સદાય ખેલતી વાચા, એનું સદાય તપતું રહેલું ગૌરવ, કાળચક્રના વારાફેરા વચ્ચે સદાય સચવાઈ રહેલું એનું અણુનમ અરમાન અને અનેક અંઝાવાતો વચ્ચે પણ ઊડતી રહેતી એની જાજર-માન ધબ.

વાદળ સાથે વાત કરતા જૂનાગઢ અને ગિરનારને માથે ચૂકી રહેલાં લૈરવજાપનાં ડારતાં શીખરનું પડછંદ ઊંચાણ અને ઉપરકોટના અદ્ભુત નવઘણ કૂવાનું આંખમાં તમ્મર ચઢાવતું ગહન ઊંડાણ—આ આકાશ અને આ પાતાળ વચ્ચેના જૂનાગઢના પ્રગલ્ભ ભૂતકાળ ને તેનાં અગોચર ભાગ્ય વચ્ચેના જૂનાગઢનો આધુનિક ઇતિહાસ અને તેનાં આજનાં કલેવરને માથે પણ થોડોક દષ્ટિપાત કરો.

કુદરતે જૂનાગઢને એક અનોખી જ તાસીર અર્પણ કરી છે. કાઠિયાવાડનો પ્રવાસી જૂનાગઢની સરહદને અડે છે ને એક કામણુગારી ધરતી તેને ખરકતી જણાય છે. લીલીછમ સૃષ્ટિ : આંખાની મનોહર કતારો, રૂપાળાં વૃક્ષોનાં સોહામણાં ઝુંડો, ગિરનારે ધારેલી હરિયાળી શાલ, રોનકદાર ઇમારતો, કોઈક સાદો પણ સુગંધી, કોઈક ભવ્ય વૃક્ષોથી ભરાવદાર ખનેલો અને મદમાતો ખનીને પોતાની વિપુલ સંપત્તિને ચારેકોર ઉડાવવા મથતો, કોઈક આછેરો અને છતાંય રંગીલો, કોઈક સાહસની નારીના રેશમી પાનેતરના રમ્ય લાગતા પાલવની અદાથી પથરાયેલો, કોઈક પાંખી અને છૂટીછવાઈ વનરાજીથી મરકી રહેલો અને કોઈક પોતાની ઘેરી ઘટાથી તરખતર ખનેલો—આવા જૂનાગઢના અનેકવિધ ખગીચાઓ

અને ગઈ કાલની ઘેઘૂર નવાળીના ઘેનમાં હજુય ડાલતા જૂનાગઢના આયના મહેલોઃ જૂનાગઢના દેહ-લાલિત્યને ઓપ આપી રહેલો તેનો આ ચિત્તાકર્ષક શણુગાર સોરઠના કયા દેખતા પ્રવાસીએ દીઠો નથી ?

અને જે ત્રણ હજાર વરસોની તેજછાયા વચ્ચે પણ જીવતો અને જાગતો રહેલો જૂનાગઢનો ઉપરકોટ !

‘જેણે જાણ્યો નથી એ જીવતે મૂવો’ એવા એ ઉપરકોટનો નવઘણૂ કૂવો, એની ધરતીના પેટાળમાં ઔદ્ધકાળે કોતરેલી મનાતી શીતળ ગુફાઓ, એક વેળાની ઊંડી ખાઈથી રક્ષાયેલી તેની ધીંગી દીવાલો, સુલતાન મહમદ બેગડાને હાથે મસ્જિદમાં ફેરવાયેલી રડતી અને લાંગેલી છતાંય કંઈક કહેતી ઉપરકોટની રા’બેંગારની હવેલી, ત્યાં વાગતા રાણકદેવકીના રોમાંચક લણુકારા, ત્યાં ટકરાઈને તૂટી પડેલી સત્તાઓનાં રુધિરથી ખરડાયેલી તેની ધૂડનાં ઢેકાં : ખસો ને ચાર તસુ જેટલી લાંબી અને ચારસો ને નેવું તસુ જેટલા ઘેરાવાવાળી અરબસ્તાનના સલીમ-ખાનના પુત્ર સુલતાન સુલેમાને પંદરમા સૈકામાં મિસરમાં બનાવેલી તેની નીલમ તોપ-અનેકવિધ વારાફેરાઓ વચ્ચે પણ જાજરમાન જૂનાગઢનો આવો ઉપરકોટ કેટલો અલિપ્ત અને કેવો અણનમ ઊભો

રહ્યો? અને કેટલી બધી ચઢાઈઓને તાબે થવા છતાંય પોતાનું સૈકાઘેરું અરમાન, કેટલી અને કેવી રમ્ય છટાથી તે સાચવી રહ્યો?

દામોદર અને પ્રાચીકુંડ જેવા જૂનાગઢના અનેક કુંડો, ગોરબથી માંડીને દાતાર સુધીનાં તેનાં ઘણાંય સુરમ્ય શિખરો, નેમીનાથ અને અંબામાતા જેવાં તેનાં અનેક મંદિરો, દમામદાર મસ્જિદો, રોનકદાર મકબરાઓ, નદીઓ અને નેસડાઓ, ગીર જેવાં જંગલો અને આખા એશિયાના એ જંગલોમાં વસતા એકલા વનરાજો-કસબીઓ જડે તો કસબની સામગ્રીનો દુકાળ જૂનાગઢને જરાય નડતો નથી.

પણ એક વિશિષ્ટ આકર્ષણ કરનારી વાત તો હજી પણ બાકી જ રહી. સાહિત્યની દુનિયામાંયે જૂનાગઢે પોતાના નામની એક અમર કોતરણી કરી. ભક્તકવિ નરસિંહ જૂનાગઢની મત્તા હતો. ગુજરાતી ભાષાને કવિતાનો કંઠ આપનારો જૂનાગઢનો નરસૈયો હતો. અને નરસૈયાનું રચેલું, ગાંધીજીએ ગાયા પછીથી આપણી દુનિયાના કરોડો માનવીઓના કંઠમાં મઢાઈ ગયેલું ‘વૈષ્ણવજન તો તેને કહીએ’નું જગપ્રસિદ્ધ કાવ્ય પણ જૂનાગઢની સાહિત્યરસિક ભૂમિને માથે જ પ્રકટયું હતું. અહીંથી થોડેક દૂર

વસેલા ઠાઠિયાવાડના નંદનવનસમા ચોરવાડમાં પણ સાહિત્યનો બગીચો હતો તો ગઈ કાલ સુધી ફોરેલો હતો. ‘સ્વર્ગ’નાં પુસ્તકોના લોકપ્રિય કર્તા અમૃતલાલ પઢિયારની મંડળી રમણીય ચોરવાડમાં હતો તો હમણું જ વસતી હતી. આવું રણિયામણું જૂનાગઢ છે.”

જૂનાગઢમાં સાહિત્ય પરિષદનું અધિવેશન મળ્યું ત્યારે સ્વાગત-પ્રમુખ તરીકેના વ્યાખ્યાનમાં શ્રી શામળદાસ ગાંધીએ જૂનાગઢનો પરિચય ઉપરના શબ્દોમાં આપ્યો હતો.

જે સ્થાને જૂનાગઢ છે તે સ્થાને અથવા તેની નજીકમાં પ્રાચીનકાળથી વસાહતો હશે એમ તો લગભગ બધા જ ઇતિહાસકારો સ્વીકારે છે. શ્રી જયસુખરાય જોષીપુરાએ ‘ગૌરવ’ નામના પુસ્તકમાં લખ્યું છે: “આ શહેરને આદિ કાળમાં મણિપુર, સ્મૃતિકાળમાં ચંદ્રકેતુપુર, પછી રૈવતનગર અને કળિકાળમાં પુરાતનપુર પણ કહેતા હતા.” આ બતાવે છે કે અહીં પુરાતનકાળમાં પણ નગરો હતાં. આ પછીના કાળમાં આ સ્થળનાં નગરને વિવિધ નામો મળ્યાં છે. ઇતિહાસના ઘણા વારાફેરા આ નગરે જોયા છે. એની સમગ્ર કથાનું નિરૂપણ કરીએ તે પહેલાં નર્મદ અને ન્હાનાલાલે એને વિષે જે નોંધ આપી છે તે જોઈ લઈએ.

નર્મદે ‘ગુજરાત સર્વસંગ્રહ’માં તેને વિશે નીચેની નોંધ આપી છે :

“જૂનાગઢ શહેર ઘણું પુરાતન છે. એનું જૂનું નામ જીર્ણદુર્ગ હતું. એ ગુપ્ત રાજાઓના હાથમાં હતું ત્યાર પછી ચુડાસમાના હાથમાં ગયું. એ ચુડાસમા રાજાઓમાં સૌથી પ્રખ્યાત ને છેલ્લો રાજા રા’મંડળિક હતો. તેના ઉપર અમદાવાદનો બાદશાહ સુલતાન મહમદ ચઢી આવ્યો ને જૂનાગઢ લઈ પોતાના રાજમાં જોડી દીધું ત્યારથી તે અમદાવાદના રાજની પડતી થઈ ત્યાં સુધી જૂનાગઢનો રાજકાર-ભાર અમદાવાદથી નીમાઈ આવતા મુસલમાન થાણદારો ચલાવતા. પછીથી અમદાવાદમાં દિલ્હીથી નીમાઈ આવતા સુબા રાજકારભાર કરતા ને જૂનાગઢમાં દિલ્હીથી નિમાતા ફ્રેજદાર કારભાર કરતા. સૌથી છેલ્લો ફ્રેજદાર શેરખાન બાબી હતો. એ ૧૭૪૮ માં નવાબ એ ખિતાબ તથા બહાદુરખાન એ નામ ધારી સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરવા લાગ્યો. જોવાલાયક જગામાં નવાબનો મહેલ, જમાદાર સાલેહ હિંદીનું મકાન, શેખ બાહઉદ્દીનનું મકાન, મોહબતચોક, ઇસ્પિતાલ અથવા દરબારી મકાનો છે.”

કવિવર ન્હાનાલાલે જૂનાગઢનો પરિચય આપતાં લખ્યું છે :

“શ્રી કૃષ્ણના ને ચંદ્રગુપ્તના વારાનું પ્રાચીન શહેર છે. આપણા આદિ કવિ નરસિંહ મહેતા ત્યાં થયા; ઇતિહાસબાણીતી સતી રાણકદેવડી જૂનાગઢની રાણી હતી. પાસે ગિરનારની પર્વતમાળ છે તે ગોળીરૂપે ગોળાકાર છે; ને વચ્ચે રવૈયા જેવું ગિરનારનું શિખર છે. એટલે પ્રાચીન કાળમાં ગિરનારને રેવત (રવૈયો) – રેવતાચળ કહેતા. રેવતના રાજાની કુંવરી રેવતીજી શ્રી કૃષ્ણના વડિલ ભાઈ બળરામને પરણાવ્યાં હતાં. સોરઠનાં સપાટ મેદાનો-માંથી જાંચો ચડેલો છે તેથી ગિરનારને ઉજ્જયન્ત પણ કહે છે. સામે દાતારની ટેકરી ઉપર જમિયલ પીરની જગા છે. ગિરનાર ઉપર દત્તાત્રીનાં પગલાં છે, જૈનોનાં દહેરાસરો છે. ગિરનારમાં સિંહો રમે છે, તે સિંહોના સંગાથી યોગીઓ રમતા. હમણાં હમણાં સિંહો ઓછા થયા છે, ને યોગીઓ દેખાતા નથી. સુવર્ણગંગા-સોનરેખ નદી ગિરનારમાંથી નીકળી જૂનાગઢ કને થઈ વહે છે; એમાંથી સોનાની કણિકાઓ જડતી. સોનરેખને બાંધીને મહારાજ ચંદ્રગુપ્તના સૂબાએ સુદર્શન સરોવર બંધાવ્યું હતું. સુદર્શનની પાળે અશોક મહારાજે શિલાલેખ કાતરાવ્યો હતો. આજે સુદર્શનને સ્થાને દામોકુંડ છે, ને શિલાલેખની મારગમાં મોટી શિલા પડેલી છે. પાસે રા'ખેંગારના ઉપરકોટનાં ખડેર છે. જૂના-

ગઢમાં રા'નું રાજ્ય હતું. ઈ. સ. ૧૪૭૧ માં અમદાવાદના બાદશાહે છેલ્લા રા'મંડળિકને હરાવીને જૂનાગઢ જીત્યું ત્યારથી ત્યાં મુસલમાની રાજ્ય છે. અમદાવાદના બાદશાહના ફૅજદાર જૂનાગઢમાં રહેતા ને બાદશાહી નજર ઉઘરાવતા. ઈ. સ. ૧૭૪૮ માં એ ફૅજદાર સ્વતંત્ર નવાબ થયાં. ઈસ્લામી રોનકના મકબરા જૂનાગઢમાં જોવા જોવા છે. જૂનાગઢના બાગ જોવા બાગ ગુજરાતભરમાં બીજે નથી.”

લગવાન કૃષ્ણે દ્વારકા વસાવ્યું ત્યારે આ પ્રદેશ પ્રસિદ્ધ તો હતો જ. પુરાણો કહે છે કે આનર્તાના પુત્ર રૈવતે કુશસ્થળી નામનું નગર વસાવ્યું હતું. આ કુશસ્થળી વિષે પુરાણોમાં જે ઉલ્લેખો છે તે બધા શ્રી ઉમાશંકર જોષીએ ‘પુરાણોમાં ગુજરાત’ માં એકત્ર કર્યા છે. સમુદ્રતટે રૈવત પર્વત પાસે કુશસ્થળી હતું અને ત્યાં દ્વારકા વસ્યું એમ મહાભારતમાં કહ્યું છે. વધુમાં તેમાં કહ્યું છે કે રૈવત પુરદાર ભૂષણરૂપ હતો અને તેની બધી બાજુએ સમુદ્ર હતો. રૈવતનો પિતા રૈવત આનર્તાદેશ ભોગવતો અને કુશસ્થળીમાં વસતો. પણ કુશસ્થળી નામ પ્રમાણમાં પ્રાચીનકાળે ઘણું પ્રચલિત હતું એમ પુરાણોમાંના ઉલ્લેખો ઉપરથી લાગે છે. એટલે કુશસ્થળી અને કુશાવતી નામનાં નગરો અનેક સ્થળે હોય એવો સંભવ છે.

શ્રી દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી માને છે કે રેવતક પર્વતની તળેટીમાં કુશસ્થળી વસ્યું હશે પછી એ જ સ્થાન ઉપર દ્વારકા વસ્યું હશે એવું અનુમાન એ કરે છે. એટલે કે આજનું જૂનાગઢ જે સ્થાન ઉપર છે ત્યાં અથવા તેની નજીક કૃષ્ણનું દ્વારકા વસ્યું હશે એમ એ માને છે. વેદના સમયમાં આજે જ્યાં ગુજરાત છે ત્યાં જંગલો હતાં. એ પછી તો આ પ્રદેશમાં સ્થળ-જળના અનેક ફેરફારો થયા હશે. એ કાળે વસાહતો તો સાગર-તીરે હશે. અંદરના પ્રદેશમાં આદિવાસીઓ વસતા હશે. એવા પ્રાચીનકાળમાં રેવતાચળની તળેટીમાં સૌથી પ્રથમ કુશસ્થળી વસ્યું હશે. અને એ જ સ્થાન ઉપર યાદવોએ આવીને દ્વારકા વસાવ્યું હશે એવી એમની અટકળ છે.

લગભગ આ જ અરસામાં સાગરકાંઠે પ્રભાસ પાટણ વસ્યું હશે. શ્રી કૃષ્ણના દેહોત્સર્ગ પછી જે કાળાઓએ કૃષ્ણની સ્ત્રીઓનું હરણ કર્યું હતું એ કાળાઓ મૂળ તો યાદવવંશના જ હોય એવો સંભવ છે.

ગિરનારની તળેટીનો પ્રદેશ એ પ્રાચીન કાળમાં પણ ક્ષણદ્રુપ તો હતો જ. એટલે લાંબા સમય સુધી એ સ્થળ ઉજ્જડ તો ન રહે.

નંદોના અને મૌર્યોના યુગમાં આપણે

આવીએ છીએ ત્યારે ત્યાં એક નગર વસેલું જ છે. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના જમાનામાં ગિરિનગરનો ઉલ્લેખ છે. એ પછી સતત એ સ્થળે નગર રહ્યું છે. એમાં રૂપાંતર થતાં થતાં આજનું જૂનાગઢ વિકાસ પામ્યું છે.

આ સ્થાનનો મહિમા ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ઘણો મોટો છે. ઇતિહાસના અનેક યુગોની નિશાનીઓ આ સ્થળે જળવાયેલી આપણને મળે છે. ભરૂચ અને એવાં બીજાં ઘણાં પ્રાચીન સ્થળો ગુજરાતમાં છે. પણ એ સ્થળોએ આટલા પ્રાચીનકાળના ઇતિહાસની નિશાનીઓ મળતી નથી. એટલે તો કવિવર ન્હાનાલાલે આ સ્થાનને ઉદેશીને કહ્યું છે :

“હા ! કાલરાશિ સરિખા ગિરિ રાજતા તે,
 ને એક ભૂતકહા ત્યહાં ચરણે પડ્યો 'તો :
 રાજેન્દ્ર કેા થઈ ગયા સખિ ! ધર્મગોષ્ઠા,
 તે કુલચન્દ્રની કથા શુહાવન્તી ગાતોઃ
 શું સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ લહરી નથી એક પૂરે ?
 શું સ્થૂલ નેત્ર નવચેતન મન્ત્ર વાંચે ?
 શું સૂક્ષ્મની ન વસી સુન્દરતા સ્થૂલોમાં ?
 શું સ્થૂલમાં ન ઊભરાય અદસ્ય સૂક્ષ્મ ?
 જોયું અમે ગિરિકણે, સ્થૂલની શિલામાં
 જોયું અમે જ ઊંડું, અદ્ભુત માંહી દીઠું :

એ એક શૈલકણ્ણુનું ઉર ભેદી ભેતાં
ઇતિહાસવાહી લીધ દર્શન ત્હાં પ્રભુનું. ”

જૂનાગઢમાં ગિરનાર તરફ જવાનો રસ્તો વાઘેશ્વરીના દરવાજાથી નીકળે છે. એ રસ્તા ઉપર જમણા હાથે એક મોટા ખડક ઉપર ત્રણ મહત્વના શિલાલેખો કેતરેલા છે. તેમાં પહેલો શિલાલેખ અશોકનો છે. જૂનાગઢથી લગભગ એક માઈલના અંતરે આ ખડક આવેલો છે. તેમાં અશોકનાં પ્રસિદ્ધ ચૌદ શાસનો છે. જમીનની સપાટીથી બાર ફૂટ ઊંચો અને નીચેના ભાગમાં પંચોતેર ફૂટ પરીઘવાળો આ ગ્રેનાઈટનો ખડક છે. તેમાં અશોકનો શિલાલેખ સો ચારસફૂટથી વધુ સપાટી ઉપર પથરાયેલો છે. અશોકના શિલાલેખ ઉપરાંત આ ખડક ઉપર બીજા બે લેખો પણ કેતરાયેલા છે. એમાંનો એક મૌર્ય રાજા ચંદ્રગુપ્તના પ્રાંતિક સૂબા વૈશ્ય પુખ્યગુપ્તે બંધાવેલા સુદર્શન તળાવના સમારકામ સંબંધી મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામનના સમયનો છે. બીજો લેખ ગુપ્તરાજા સ્કંદગુપ્તના સમયનો છે અને સુરાષ્ટ્રના સૂબા અને પર્ણદત્તના પુત્ર ચક્રપાલિતે ઈ. સ. ૪૫૬-૫૭માં કરાવેલા વિશેષ સમારકામ સંબંધી છે.

અશોકનો લેખ ખડકની ઇશાન બાજુ

ઉપર છે. મેજર જેમ્સ ટોડ ઈ. સ. ૧૮૨૨ના ડિસેમ્બરમાં ગિરનાર ઉપર ગયો હતો ત્યારે આ લેખ આખાદ સ્થિતિમાં હતો. એ પછી જૂનાગઢથી ગિરનાર જવાનો ખંધ ખાંધતી વખતે સુરંગ ફેડતાં અશોકના પાંચમા અને તેરમા શાસનોના અમુક ભાગ ઊડી ગયા હતા. અત્યારે તો આ લેખવાળા ખડકની સાચવણી પુરાતત્ત્વખાતુ કરે છે. તેના ઉપર મકાન ખાંધવામાં આવ્યું છે અને તેની સાચવણી પ્રમાણમાં ઠીક થાય છે.

અશોકનાં આ ધર્મશાસનોનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ ઘણું છે. એમાંથી કેટલીક ઉપયોગી માહિતી પણ મળે છે. એમાં જે ખંડિત શાસનો છે તે છોડી દઈને બાકીનાં શાસનોનો અનુવાદ શ્રી ગિરિન-શંકર વલ્લભજી આચાર્ય કૃત “ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો”માંથી અહીં ઉતારીએ છીએ :

શાસન ૧ હું

અ આ નીતિલેખન દેવોના પ્રિય પ્રિયદર્શિ રાજાએ લખાવેલ છે.

બ આંહી કોઈ પણ જીવતા પ્રાણીને મારવું નહીં, તેમજ હોમવું નહીં.

ક અને કોઈ પણ ઉત્સવસંમેલન ભરવું નહીં.

- ૩ કારણ કે દેવોના પ્રિય પ્રિયદર્શિ રાજા ઉત્સવ-સંમેલનોમાં બહુ દોષ જુએ છે.
- ૪ પણ વળી કેટલાંક એવાં ઉત્સવસંમેલનો છે કે જે દેવોના પ્રિય પ્રિયદર્શિ રાજાથી સારાં મનાયાં છે.
- ૬ પૂર્વે દેવોના પ્રિય પ્રિયદર્શિ રાજાના રસોડામાં સૂપ બનાવવા માટે ઘણાં લાખ પ્રાણીઓ રોજ મારવામાં આવતાં હતાં.
- ૭ પણ હવે જ્યારે આ નીતિલેખન લખાયું છે ત્યારે સૂપ માટે માત્ર ત્રણ પ્રાણી મારવામાં આવે છે; બે મોર અને એક હરણ; વળી આ હરણ પણ હમ્મેશ નહીં.
- ૮ આ ત્રણ પ્રાણીઓ પણ ભવિષ્યમાં મારવામાં આવશે નહીં.

શાસન ખીજું

અ દેવોના પ્રિય રાજાના (જીતેલા) પ્રદેશોમાં બધે તેમજ સરહદ ઉપરના રાજાઓ જેવા કે ચોડ, પાણ્ડ્ય, સંતિયપુત, કેતલપુત તેમજ તામ્રપણી અને ચેનરાજા અંતિયક અને વળી આ અંતિયકની પટ્ટાશમાં જે રાજાઓ છે તેમાં બધે દેવોના પ્રિય રાજાથી બે પ્રકારની ચિકિત્સા સ્થાપવામાં આવી : માણસની ચિકિત્સા અને પશુની ચિકિત્સા.

- બ અને જ્યાં જ્યાં મનુષ્યોપયોગી અને પશૂપયોગી ઔષધો નહોતાં ત્યાં ત્યાં તે મંગાવવામાં આવ્યાં અને રોપાવવામાં આવ્યાં.
- ક જ્યાં જ્યાં મૂળો અને ફળો નહોતાં ત્યાં ત્યાં તે મંગાવવામાં આવ્યાં અને રોપાવવામાં આવ્યાં.
- ડ પશુ અને મનુષ્યના ઉપયોગ માટે રસ્તાઓ ઉપર ફૂવાઓ ખોદાવવામાં આવ્યા અને ઝાડો રોપાવવામાં આવ્યાં.

શાસન ત્રીજું

અ દેવોના પ્રિય રાજા આ પ્રમાણે બોલે છે.

બ રાજ્યાલિષેક થયાને બાર વર્ષ થયાં ત્યારે મહારાથી નીચેનો હુકમ કાઢવામાં આવ્યો :

ક દરેક પાંચ પાંચ વર્ષે મહારા પ્રદેશોમાં બધે યુક્ત રાજૂક અને પ્રાદેશિક સંપૂર્ણ મુસાફરીએ નીકળશે અને તે આ હેતુ માટે (એટલે કે) નીચેના નીતિ-શિક્ષણ માટે તેમજ બીજા કામકાજ માટે :

ડ માતા અને પિતા તરફ સુશ્રૂષા સારી છે. મિત્ર, ઓળખીતા, સંબંધી, બ્રાહ્મણ અને શ્રમણ તરફ ઉદાર વૃત્તિ સારી છે. પ્રાણીઓની અહિંસા સારી છે, ઓછો ખર્ચ અને ઓછું સંઘરવું સારું છે.

ઈ (આ નિયમો) હેતુપુરઃસર અને અક્ષરશઃ નોંધવા માટે પરિષદ પણ 'યુક્ત' ને કરમાવશે.

શાસન ચોથું

અ પૂર્વ સમયમાં ઘણાં સૈકાં સુધી પ્રાણીઓનો વધ અને જીવોની હિંસા નિરંતર વધતી જતી હતી. (તેમજ) જ્ઞાતિજન તરફ અવિવેક અને બ્રાહ્મણ અને શ્રમણ તરફ અવિવેક (પણ વધ્યો જતો હતો).

બ પણ હવે દેવોના પ્રિય રાજાની નીતિચર્યાને લીધે ઢાલનો અવાજ હવે નીતિનો અવાજ (થયો છે). લોકોને વિમાન, હાથીઓ, અગ્નિસમૂહ અને બીજાં દિવ્ય રૂપો બતાવીને.

ક ઘણાં સૈકાં સુધી પૂર્વે અસ્તિત્વમાં નહોતાં એવાં હવે દેવોના પ્રિય રાજાના નીતિશિક્ષણને લીધે પ્રાણીઓના વધનો અટકાવ, જીવોની અહિંસા, જ્ઞાતિજન તરફ વિવેક, માતાપિતાની સેવા, બ્રાહ્મણો અને શ્રમણો તરફ વિવેક, અને વૃદ્ધની સેવા (એ બધાં) વધ્યાં છે.

ડ આ અને બીજી ઘણી રીતે નીતિચર્યા વધી છે. અને આ નીતિચર્યા દેવોના પ્રિય રાજા હમેશાં વધારશે.

ફ દેવોના પ્રિય રાજાના પુત્રો, પૌત્રો અને પ્રપૌત્રો આ નીતિચર્યાને પ્રલયપર્યાન્ત વધારશે. નીતિ અને શીલ પાળીને નીતિનું શિક્ષણ આપશે.

ગ આ નીતિનું શિક્ષણ તે શ્રેષ્ઠ કામ છે.

હ શીલ વિનાના પુરુષ માટે નીતિચર્યા હોતી નથી, તેટલા માટે આ અર્થની વૃદ્ધિ અને અનુણુપ સારી છે.

જ નીચેના હેતુ માટે આ લખવામાં આવેલ છે. એટલે કે આ આચરણની વૃદ્ધિ યોજવી અને તેની હાનિ પસંદ કરવી નહીં.

ક દેવોના પ્રિય રાજાએ, અભિષેકને બાર વર્ષ થયે લખાવેલ છે.

શાસન ૬ હું

અ દેવોના પ્રિય રાજા આ પ્રમાણે કહે છે :

બ ભૂતકાળમાં કામનો નિકાલ તેમ જ અહેવાલ રજૂ કરવાનો (રિવાજ) પૂર્વે અસ્તિત્વમાં નહોતો.

ક પણ (તેથી) મહેં આ પ્રમાણે ગોઠવણ કરી છે.

ડ હું જમતો હોઉં અગર જનાનામાં હોઉં અગર અંદરના ઓરડામાં હોઉં અગર ગોશાળામાં, પાલખીમાં કે વાડીમાં હોઉં ત્યાં બધે પ્રજાનું કામકાજ ગમે ત્યારે મહને નિવેદન કરવા માટે બબર આપનારાઓ રાખવામાં આવ્યા છે.

એ બધે ઠેકાણે પ્રજાનું કામકાજ કરું છઉં.

૬ હું જે મોઢેથી દાન અગર ઢંઢેરાનો હુકમ કરું તે સંબંધી તેમજ જે તાકીદની બાબત મહામાત્રોને

સોંપવામાં આવી હોય તે સંબંધી પરિષદમાં વિવાદ થાય અગર સુધારો સૂચવવામાં આવે તો ગમે તે વખતે ગમે ત્યાં તે મ્હને નિવેદન કરવું જોઈએ.

ગ એમ મ્હેં હુકમ કર્યો છે.

હ કારણ કે કાર્યનો નિકાલ કરવામાં અને (તે સંબંધી) શ્રમ લેવામાં મ્હને કદિ સન્તોષ થતો નથી.

ઈ બધા લોકોનું હિત એ મ્હારું કર્તવ્ય માનું છઉં. જ પણ તેનું મૂળ શ્રમ લેવો અને કાર્યનો નિકાલ છે. ક બધા લોકોનું હિત જાળવવા માટે બીજું કોઈવધારે ઉપયોગી કાર્ય નથી.

લ હું જે પ્રયાસ કરું છઉં તે એટલા માટે કે હું પ્રાણી-ઓના કરજમાંથી મુક્ત થાઉં, આ સંસારમાં તેમને હું સુખ આપું અને પરલોકમાં તેઓ સ્વર્ગ મેળવે.

મ આ હેતુ માટે આ નીતિશાસન લખાવવામાં આવ્યું છે કે તે લાંબો વખત ટકે અને મ્હારા પુત્રો, પૌત્રો અને પ્રપૌત્રો બધા લોકના હિત માટે આ પ્રમાણે વર્તે.

ન ઉગ્ર પરાક્રમ સિવાય આ દુષ્કર છે.

શાસન ૭ મું

અ દેવોના પ્રિય રાજા ઈચ્છે છે કે બધા પન્થો બધે વસવા જોઈએ.

બ તે બધા સંયમ અને માનસિક શુદ્ધિની અપેક્ષા રાખે છે.

ક પણ મનુષ્યો ઊંચી નીચી તૃણાઓ અને આવેશો ધરાવે છે.

ડ કાં તો તેઓ બધી (તૃણા) પરિપૂર્ણ કરે છે અગર અમુક અંશે સફળતા મેળવે છે.

ઈ વિપુલ દાન કરનારામાં જો સંયમ, માનસિક શુદ્ધિ, કૃતજ્ઞતા અને દૃઢ ભક્તિ ન હોય તો (તે) બહુ જ નીચો છે.

શાસન ૮ મું

અ ભૂતકાળમાં રાજાઓ વિહારયાત્રા કરવા નીકળતા.

બ તેમાં મૃગયા અને બીજી તેવી મજાઓ (ભોગવાતી) હતી.

ક પણ જ્યારે દેવોના પ્રિય રાજાને અભિષેક થયાને દસ વર્ષ થયાં ત્યારે તે સંખોધિ(બુદ્ધ ગયા)એ ગયો.

ડ તેથી આ ધર્મયાત્રા (શરૂ કરાઈ).

ઈ આમાં નીચે પ્રમાણે થાય છે. બ્રાહ્મણ અને શ્રમણનાં દર્શન, (તેઓને) દાન, વૃદ્ધોનાં દર્શન અને સોનાથી પોષણ, ગામડાંઓનાં માણસોનાં દર્શન, (તેઓને) ધર્મનું શિક્ષણ અને પ્રાસંગિક ધર્મસંબંધી પ્રશ્નો પૂછવાનું.

ક દેવોના પ્રિય રાજના (રાજ્યના) આ બીજા ભાગથી ઘણી પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે.

શાસન ૯ મું

અ દેવોના પ્રિય રાજ આમ કહે છે.

બ મંદવાડમાં, પુત્ર તેમ જ પુત્રીનાં લગ્નમાં, પુત્રજન્મ વખતે તેમ જ યાત્રાએ જતી વખતે માણસો જૂદી જૂદી વિધિઓ કરે છે.

ક પણ આ પ્રસંગે સ્ત્રીઓ બહુ અને બહુજાતની દુદ્ધ અને નિર્થક વિધિઓ કરે છે.

ડ હવે વિધિઓ કરવી જોઈએ.

એ પણ આ જાતની વિધિ અલ્પ ફળવાળી છે.

ફ પણ નીચેની વિધિ એટલે કે ધર્મ સંબંધી વિધિ બહુ ફળવાળી છે.

ગ તેમાં નીચેની વિધિનો (સમાવેશ થાય છે). ગુલામ અને નોકરોને યોગ્ય સભ્યતા, વૃદ્ધો તરફ પૂજ્ય-ભાવ, પ્રાણીઓ તરફ સંયમ અને બ્રાહ્મણ અને શ્રમણ તરફ દાનવૃત્તિ. આ અને એવી બીજી વિધિ ધર્મવિધિ કહેવાય છે.

હ તેટલા માટે પિતા, પુત્ર, ભાઈ અગર સ્વામીએ કહેવું જોઈએ કે આ સારું છે, હેતુ પાર પડે ત્યાં સુધી આ વિધિ કરવી જોઈએ.

ઈ અને એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે દાન દેવું તે સારું છે.

જ ધર્મનું દાન અને ધર્મના અનુગ્રહ જેવું બીજું એકે દાન અનુગ્રહ નથી.

ક તેટલા માટે મિત્ર, સુહૃદ્ય જ્ઞાતિજન અને સોબતીએ તે તે પ્રકરણમાં (બીજાને) ટોકવાં જોઈએ કે આ કરવું જોઈએ, આ સારું છે, આ કરવાથી સ્વર્ગ મેળવવું શક્ય છે.

લ અને સ્વર્ગ મેળવવા કરતાં બીજું વધારે શું ઇષ્ટ છે.

શાસ્ત્રન ૧૦ મું

અ હમણાં અને ભવિષ્યમાં મહારી પ્રજા ધર્મ સેવે અને ધર્મવ્રતનું પાલન કરે તે (સેવા અને પાલન) સિવાય યશ અને કીર્તિનો કાંઈ મહોટો ફાયદો નથી.

બ આ માટે દેવોના પ્રિય રાજા યશ અને કીર્તિની ઇચ્છા રાખે છે.

ક પણ જે પ્રયત્ન દેવોના પ્રિય રાજા કરે છે તે બધા પરલોક માટે છે કે જેથી બધાં માણસ ઓછા ભય ખેડે.

ડ પણ ભય આ છે, એટલે કે અપુણ્યત્વ.

ઈ પણ ક્યુર તેમ જ ઊંચા માણસથી ઘણી જ ખંત

અને ખીજું બધું તજ દીધા વિના આ (સાધવું) દુષ્કર છે.

૩ પણ ઉચ્ચ માણસને માટે આ ખાસ દુષ્કર છે.

શાસન ૧૧ સું

અ દેવોના પ્રિય રાજા આમ કહે છે :

બ ધર્મના દાન જેવું ખીજું દાન નથી, ધર્મ (દ્વારા) ઓળખાણ જેવી ખીજી ઓળખાણ નથી, ધર્મની લ્હાણી જેવી ખીજી લ્હાણી નથી, અને ધર્મ (દ્વારા) સંબન્ધ જેવો ખીજો સંબન્ધ નથી.

ક તેમાં આનો સમાવેશ થાય છે.—દાસ અને નોકરો તરફ સમભાવ, માતા અને પિતાની સેવા, મિત્ર, ઓળખીતા અને સંબન્ધી, બ્રાહ્મણ અને શ્રમણ તરફ ઉદારતા અને પ્રાણીની અહિંસા.

ડ આ બાબતમાં પિતા, પુત્ર, ભાઈ, મિત્ર, ઓળખીતા, સંબન્ધી અને પાડોશીએ પણ કહેવું જોઈએ કે આ સારું છે, આ કરવું જોઈએ.

ઘ તે પ્રમાણે જો (કોઈ) કરે તો આ લોકમાં સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે અને તે ધર્મદાનથી પરલોકમાં પણ અનન્ત પુણ્ય થાય છે.

શાસન ૧૨ સું

અ દેવોના પ્રિય રાજા બધા પન્થોને માન આપે છે. સાધુને તેમજ ગૃહસ્થોને માન આપે છે, દાનથી

અને વિવિધ જાતની પૂજાથી માન આપે છે.

બ બધા પન્થોનાં સારભૂત તત્ત્વોની વૃદ્ધિના જેવાં બીજાં એકે દાન અગર પૂજા માનતા નથી.

ક તત્ત્વોની વૃદ્ધિ બહુ જાતની (હોય છે.)

ડ પણ તેનું મૂળ બોલવામાં સંભાળ એ છે. (એટલે કે) પ્રસંગ વગર પોતાના પન્થની પ્રશંસા અગર બીજાના પન્થની નિંદા ઉદ્ભવે નહિ અને પ્રસંગે પણ તે પ્રમાણુસર થાય.

ઈ દરેક પ્રકરણમાં બીજાના પન્થોને માન આપવું જોઈ એ.

ક એમ કરે છે તો પન્થની વૃદ્ધિ કરે છે અને બીજાના પન્થના ઉપર ઉપકાર કરે છે.

ગ પણ જો અન્યથા વર્તે તો પોતાના પન્થને ધક્કો પહોંચાડે છે અને બીજાના પન્થની ઉપર પણ અપકાર કરે છે.

હ કારણ કે જે પોતાના પન્થને પૂજે છે અને બીજાના પન્થને નિંદે છે અને તે બધું પોતાના પન્થ તરફની લક્ષિતને લીધે એટલે કે પોતાનો પન્થ કીર્તિ પામે તેવા હેતુથી તો તેમ કરવાથી પોતાના પન્થને ઘણું દરજ્જે નુકસાન પહોંચાડે છે.

ઘ તેટલા માટે સલાહસંપન્ન કલ્યાણુકારક છે. એટલે કે એકબીજાનો ધર્મ સાંભળે અને ધર્મની આજ્ઞા પાળે.

જ કારણ કે દેવોના પ્રિય રાજાની એવી ઇચ્છા છે કે
બધા પન્થો બહુ જ્ઞાનવાળા અને કલ્યાણકારક
મતવાળા હોવા જોઈએ.

ક અને જેઓ પોતપોતાના પન્થમાં પ્રસન્ન રહે છે
તેઓને કહેવું જોઈએ કે—

લ બધા પન્થોનાં મુખ્ય તત્ત્વોની વૃદ્ધિ જેટલાં દાન
અગર પૂજાને દેવોના પ્રિય રાજા ગણતા નથી.

મ અને આ માટે બહુ અમલદારો રોકવામાં આવ્યા
છે જેવા કે નીતિના મહામાત્રો, સ્ત્રીઓને કાબૂમાં
રાખનારા મહામાત્રો, ગોશાળાની દેખરેખ રાખ-
નારાઓ અને બીજા દરજ્જાના અમલદારો.

ન અને તેનું ફલ આ છે. પોતાના પન્થની વૃદ્ધિ
થાય છે અને ધર્મની કીર્તિ (વધે છે).

શાસન ૧૪ મું

અ આ ધર્મલિપિઓ દેવોના પ્રિય રાજાએ સંક્ષિપ્ત,
મધ્યમ, અગર વિસ્તૃત સ્વરૂપમાં લખાવી છે.

બ અને તે આખી બધે અનુકૂળ નહોતી.

ક મહારુ' રાજ્ય વિસ્તારવાળું છે. બહુ લખાયું છે,
અને હજુ બહુ લખાવાશે.

ડ અને તે તે અર્થની મધુરતાને લઈને આમાંથી
કેટલુંક ફરી ફરી કહેવાયું છે. તેથી લોકો તે
પ્રમાણે વર્તે.

ઈ દેશને લઈને અગર મહારો હેતુ ન પસંદ પડવાથી અગર લેખકના દોષથી આમાંનું કેટલુંક કેટલીક જગાએ અધૂરું લખાયું છે.”

ગિરિનગરની આ ધર્મલિપિમાં ગુજરાતી સંસ્કારને ઘડનારું સૌથી પહેલું ઇતિહાસસિદ્ધ બળ છે. આપણા લોકજીવનમાં સાંસ્કારિક વારસાડેપે ઊતરી આવેલાં ઘણાં લક્ષણોનાં ખીજ એમાં મળે છે. ગુજરાતની પશુદયાની લાવના, પશુએની માવજત કરવાની અને સવિશેષ ખોડાં ઢારને સાચવવાની પ્રથા, વાવ-કૂવા કરાવવાની ગુજરાતની જરૂર, દાનની પ્રથા અને સર્વધર્મસમલાવની લાવના અહીં સ્પષ્ટ સ્વરૂપે દેખાય છે.

મૌર્યકાળમાં સૌરાષ્ટ્રમાં એવી ક્ષત્રિય જાતિઓ હતી કે જે ખેતી, પશુપાલન અને શસ્ત્ર દ્વારા પોતાનું ગુજરાન ચલાવતી.

અશોકના સમયમાં જેમ સૌરાષ્ટ્ર-આનર્તમાં બૌદ્ધસંપ્રદાય પ્રચાર પામ્યો હતો તેમ તેના ઉત્તરાધિકારી સંપ્રતિના સમયમાં જનસંપ્રદાય ફેલાયો હતો.

આ શિલા ઉપર ખીજો મહત્ત્વનો લેખ રુદ્રદામનનો છે. એ અગિયાર કૂટ એક ઇંચ પહોળો અને પાંચ કૂટ પાંચ ઇંચ ઊંચો છે. તેમાં

વીસ પંક્તિ છે. આમાંની છેલ્લી ચાર પંક્તિઓ જ બરાબર સચવાયેલી છે. બાકીની બધી પંક્તિઓમાંથી કેટલોક કેટલોક ભાગ ઘસાઈ ગયો છે. આ લેખની ભાષા સંસ્કૃત છે. તે ગદ્યમાં છે. જે સુદર્શન તળાવ પાસે આ લેખ કેતરાયેલો છે તેને મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામાએ દુરસ્ત કરાવ્યું હતું તે હકીકત નોંધવાનો આ લેખનો આશય છે.

ઈ. સ. ૧૫૦ની ૧૬મી નવેમ્બરે બંધનું બાંધકામ પૂરું થયું હતું એમ જણાય છે. આ લેખમાં ગિરિનગરનો ઉલ્લેખ છે, ઉર્જયત પર્વતનો ઉલ્લેખ છે અને સુવર્ણસિકતા અને પદાશિની એવી બે નદીઓનાં તેમાં નામ છે.

અશોક પછી અહીં કોનું શાસન હશે તે ચોક્કસ કહી શકાતું નથી. પણ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૮૦ થી ઈ. સ. ૧૦૦ સુધી અહીં યવનોનું રાજ્ય હોય એવો સંભવ છે. એ બધા સમય દરમિયાન ગિરિનગરમાં રાજધાની રહી લાગે છે. અશોકના સમયમાં યવનરાજ તુષાસ્થ ગિરિનગરનો સૂઓ હતો. એ પછીના સમયમાં યવનોની સત્તા અહીં ટકી રહી હોય અને તેથી તેને યવનદુર્ગ એવું નામ મળ્યું હોય એ શક્ય છે.

એ પછી અહીં ક્ષત્રપોનું રાજ્ય સ્થપાયું.

એ ક્ષત્રપોમાં મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામા આંચો. તેનું વર્ણન આ લેખમાં છે. તેમાં કહ્યું છે : “તેના-માં રાજલક્ષ્મી ધારણ કરવાના ગુણને જોઈને સર્વે વર્ણોએ જઈને રક્ષણ માટે તેની ‘પતિ’ એટલે પાલક તરીકે વરણી કરી. આ રાજાએ પુરુષવધ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, અને તે પાળી હતી. તેણે સામે આવેલા સમોવડિયા શત્રુને પ્રહાર કરવા-નું ન ચૂક્યા છતાં કરુણા બતાવી હતી.” રુદ્રદામાએ વ્યાકરણ, અર્થશાસ્ત્ર, સંગીત, ન્યાય વગેરે મહાન વિદ્યાઓ મેળવી હતી. અશ્વચર્યા, ગજચર્યા, રથચર્યા અને ઢાલ-તલવાર તેમજ બાહુયુદ્ધમાં તેણે પ્રાવિણ્ય મેળવ્યું હતું એવો ઉલ્લેખ આ લેખમાં છે.

ઈ. સ. ૧૫૦માં એટલે શક સંવત બોતેરના માગશર વદ ૧ ને દિવસે ગિરિનગરમાં અતિવૃષ્ટિ થઈ. પરિણામે બધે જાણે મહાસાગર હોય એવાં પાણી ભરાઈ ગયાં. સુવર્ણસિકતા, પલાશિની વગેરે નદીઓમાં પૂર આવ્યાં અને સુદર્શન તળાવનો બંધ તૂટી ગયો. તેથી તળાવ ખુલ્લું થઈ ગયું. તળાવનું બધું પાણી વહી ગયું. પ્રજામાં નિરાશા વ્યાપી ગઈ. ત્યારે પદ્મવ સુવિશાએ બંધ બંધાવ્યો.

આ સુવિશાબનો પરિચય લેખમાં આપવામાં આવ્યો છે. તેમાં કહેવામાં આવ્યું છે : “આ અધિ-

ઠાનમાં એટલે ગિરિનગરમાં પૌર અને જનપદ જનો કહેતાં શહેરી અને ગામડાના લોકોના હિત માટે આખા આનર્ત-સુરાષ્ટ્રના પાલન માટે નિયુક્ત થયેલા કુલૈયના પુત્ર સુવિશાખ પદ્ધવે” બીજા અમાત્યો જ્યારે સફળ રીતે કામગીરી બજાવી નહિ શક્યા હોય ત્યારે રુદ્રદામાએ આ સુવિશાખને અહીં મોકલ્યો હશે. એ શક્ત, દાંત, સ્થિર, નિરભિમાની આર્ય હતો. અર્થ અને ધર્મનો યોગ્ય વ્યવહાર કરીને તેણે લોકપ્રિયતા મેળવી અને પોતાના રાજાનાં ધર્મ, કીર્તિ અને યશ વધાર્યાં.

મૌર્યો અને રુદ્રદામા વચ્ચે સૌકાઓનો સમય વીત્યો હતો. એ બધા સમયનો સુદર્શન તળાવનો ઇતિહાસ લેખોમાં અને રાજ્યના દસ્તાવેજોમાં સચવાયો હતો. રુદ્રદામાએ સુદર્શનનું આખું બાંધકામ ફરીને કરાવ્યું હતું. લેખ કહે છે : “મૌર્ય રાજા ચંદ્રગુપ્તના રાષ્ટ્રીય વૈશ્ય પુશ્યગુપ્તે કરાવેલું, અશોક મૌર્યના યવનરાજ તુષાર્ષે અધિષ્ઠાન કરી-અમલ કરી પ્રજાલિઓથી અને રાજાને અનુરૂપ જેનું વિધાન છે તેવું.”

એક ઉલ્લેખપાત્ર હકીકત એ છે કે રુદ્રદામાએ આ તળાવ વેડથી કે નવા કરવેરા નાખીને બંધાવ્યું ન હતું. તેને માટેનો બધો ખર્ચ રાજ્યના

કોશમાંથી કરવામાં આવ્યો હતો. આ કામ વધુ પડતા સમયમાં થયું ન હતું. મૂળ અંધ કરતાં નવો અંધ ત્રણગણો પહોંચો, ત્રણગણો લાંબો અને ત્રણગણો મજબૂત હતો. લેખના આરંભમાં તળાવનું વર્ણન છે.

“આ તળાવ સુદર્શન મોટા ઉપચયમાં વર્તે છે. અર્થાત્ છલાછલ છે. તે ગિરિનગરથી (પછીનો ભાગ તૂટી ગયો છે. એ હોત તો નગરથી કેટલે દૂર અને કઈ દિશામાં તે છે એ ખબર પડત.) બધી પાળો પહોંચાઈ લાંબાઈ અને ઊંચાઈમાં પથ્થરથી એવી રીતે બાંધેલી છે કે તેમાં સાંધો ન રહે તેથી અકૃત્રિમ—કુદરતી પર્વતપાદની સ્પર્ધા કરે એવા સેતુઅન્ધથી તળાવ ઉપપન્ન સજ્જ છે. સુવ્યવસ્થિત પ્રણાલીઓ, પરિવાહો અને કચરાથી બચવાના ઉપાયો—ત્રિસ્કન્ધ અને અમુક અનુગ્રહો—સગવડોથી મોટા ઉપચયમાં સુદર્શન તડાગ વર્તે છે.”

ક્ષત્રપકાળમાં ગિરિનગરમાં જૈન અસર પણ ઠીક ઠીક હશે એમ સૂચવતો એક અંડિત શિલાલેખ પણ ગિરિજાશંકર આચાર્યના ગ્રંથમાં મળે છે. શ્રી ભોગીલાલ સાંડેસરાએ ‘જૈન આગમોમાં ગુજરાત’ નામના ગ્રંથમાં ગિરિનગર વિશેના ઉલ્લેખોનો સંગ્રહ કર્યો છે. ગિરિનગરમાં એક અગ્નિપૂજક વણિક

રહેતો. એ વણિક એક ઘરમાં રત્નો ભરીને તેને સળગાવી દઈ અગ્નિનું તર્પણ કરતો અને તેથી એક વખત આખા નગરને આગ લાગી હતી એવી એક કથા આવશ્યક ચૂર્ણીમાં છે. બીજી પણ કેટલીક કથાઓ છે.

રુદ્રદામા પછી લગભગ બાવીસ ક્ષત્રપ રાજાઓ થઈ ગયા. એમના સમયમાં રાજ્ય મોટું થતું ગયું અને એ આખા રાજ્યનું પાટનગર ગિરિનગર રહ્યું. અવન્તી, અનૂપ, આનર્ત-સુરાષ્ટ્ર, સ્વબ્ર, મરુ, કચ્છ, સિંધુ, સૌવીર, કુકુર, અપરાન્ત, નિષાદ વગેરે દેશો આ મહારાજ્યમાં સ્થાન પામતા હતા. દક્ષિણમાં દૂર સુધી ગિરિનગરની આજી વર્તતી હતી.

ગુપ્તવંશના ચંદ્રગુપ્ત બીજાએ ગુપ્તોની સત્તા તોડી પાડી. પછી પશ્ચિમ ભારતનો બધો પ્રદેશ ગુપ્તોના શાસન નીચે ગયો. પણ એ સમયમાંયે ગુજરાતની રાજધાની તો ગિરિનગરમાં જ રહી હતી. આગળ આપણે જે મહત્ત્વના શિલાલેખોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એ શિલાલેખો જે ખડક ઉપર છે તેના ઉપર ત્રીજો મહત્ત્વનો શિલાલેખ ગુપ્તકાળનો છે. એ ગુપ્ત સંવત ૧૩૫ નો છે એટલે કે ઈ. સ. ૪૫૭-૫૮ નો છે. અતિવૃદ્ધિ, સુદર્શનનો નાશ અને તેનો પુનરુદ્ધાર એ આ શ્લોકનો વિષય છે. ઓગણ-

ચાલીસ રૂલોકના એક સુંદર કાવ્યમાં આ લેખ છે. એ લેખનું શીર્ષક ‘સુદર્શનતટાકસંસ્કાર ગ્રંથરચના’ એવું છે.

આ લેખની શોધ જેમ્સ પ્રિન્સેપે ઈ. સ. ૧૮૩૮ માં પ્રસિદ્ધ કરી હતી. ડૉ. ભગવાનલાલ ધન્દ્રજીએ કપડાં પર તેની છાપ ઉતારી હતી અને તે શિલાછાપમાં છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી હતી. આ લેખમાં ગિરિનગરનું વર્ણન પણ છે. એ લેખ જોતાં લાગે છે કે એ શહેર પર્વતની તળેટીમાં જ હોવું જોઈએ. આ લેખનું લખાણ દસ ફૂટ પહોળી અને સાત ફૂટ ત્રણ ઇંચ ઊંચી જગ્યામાં છે. લેખના પ્રથમ ભાગમાં ગુપ્ત રાજા સ્કંદગુપ્તનું વર્ણન છે. પછી ભગવાન વિષ્ણુની સ્તુતિ છે. એ પછી રાજ્ય-કર્તાઓની પ્રશંસા છે. પછી સ્કંદગુપ્તે સુરાષ્ટ્રનો વહીવટ કરવા નીમેલા અધિકારી પર્ણદત્તનો પરિચય છે. પર્ણદત્ત આ નગરનો વહીવટ કરવા પોતાના પુત્ર ચક્રપાલિતને નીમ્યો હતો એવો ઉલ્લેખ એમાં છે. ઈ. સ. ૪૫૫-૫૬ માં આગસ્ટ-સપ્ટેમ્બરમાં સુદર્શન તળાવ અતિવૃષ્ટિને લીધે તૂટી ગયેલું અને ચક્રપાલિતના હુકમથી ઈ. સ. ૪૫૬-૫૭ માં તેનું સમારકામ થયું એ હકીકત તેમાં નોંધવામાં આવી છે.

આમ આ ખડક ઉપરના લેખોએ આ નગરના જીવનની કથા સાચવી છે. ગુજરાતમાં

મનુષ્યપ્રયત્નથી રચાયેલાં જળાશયો, તળાવો, વાવો, કૂવાઓ તેના સામાજિક જીવનના આધારરૂપ રહ્યાં છે એ હકીકતનું સમર્થન આ લેખો કરે છે. ગુજરાતની સંસ્કૃતિ શતકો સુધી સરોવરસંસ્કૃતિ રહી હતી. સુદર્શનથી શરૂ કરીને સહસ્રલિંગ સુધી એ પ્રણાલિકા સ્પષ્ટપણે દેખાય છે.

ઈ. સ. ૪૮૦ માં સ્કંદગુપ્તનો દેહાન્ત થયો. એ પછી પશ્ચિમ ભારતમાંથી ગુપ્તોની સત્તા તૂટવા લાગી. વલ્લભીના મૈત્રકો બળવાન બન્યા અને સ્વતંત્ર બન્યા.

મૌર્યો, ક્ષત્રપો અને ગુપ્તોના કાળમાં સાતસો વર્ષો સુધી ગિરિનગર ગુજરાત પ્રદેશનું પાટનગર રહ્યું હતું એ એ નગરના ઇતિહાસની ખૂબ મહત્વની હકીકત છે.

ઈ. સ. ૪૭૦-૭૫ ના અરસામાં હૂણોએ ગુપ્ત સામ્રાજ્યને તોડી પાડ્યું. લગભગ એ જ કાળે વિજયસેન લટ્ટાકે વલ્લભીના રાજ્યની સ્થાપના કરી. આ વલ્લભીનું મહારાજ્ય લગભગ ત્રણ શતક સુધી ચાલ્યું. એ કાળમાં સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશ આબાદ બન્યો. આજે એ પ્રદેશમાં જે ગામડાં છે તેમાંનાં ઘણાં વલ્લભી કાળમાં વસેલાં છે. એ સમયે સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશ

ખૂબ ‘આખાદ હતો. ચીની પ્રવાસી હ્યુ-એન-સાંગ ઈ. સ.ના ૭ મા શતકમાં આંચો હતો. તેણે એ કાળના સૌરાષ્ટ્રનું વર્ણન આપ્યું છે. આ કાળમાં ગિરિનગર વલ્લીના રાજ્યકર્તાઓના શાસનમાં હતું. વલ્લીનો નાશ થયો ત્યારે ગિરિનગરનો સૂબો સ્વતંત્ર થઈ ગયો અને તેણે ચૂડાસમા વંશનો આરંભ કર્યો એવી એક અટકળ કેટલાક ઇતિહાસકારોએ કરી છે; પણ વધુ સંભવ તો એવો છે કે ચૂડાસમાઓએ વલ્લીના સૂબાના વંશજ પાસેથી ગિરિનગર લઈ લીધું હોય.

ગિરિનગરમાંથી જૂનાગઢ નામ કેવી રીતે થયું હશે તેને અંગે અહીં વિચાર કરી લેવો યોગ્ય છે. ચૂડાસમાઓના શાસનકાળમાં જ જૂનાગઢ નામ પ્રચલિત બન્યું છે એટલે ચૂડાસમાઓના ઇતિહાસની વાત કરીએ તે પહેલાં આ વિચારણા કરી લેવી ઉચિત છે.

એક વાત તો ચોક્કસ દેખાય છે કે પ્રાચીન ગિરિનગરના સ્થાને અથવા તેની નજીક આજનું જૂનાગઢ વસેલું છે. પ્રાચીન નગરોના અવશેષો ઉપર અથવા તેની નજીક નવાં નગરો વસે એવી પરંપરા તો ઘણી જાણીતી છે. વધુ ખોદકામ થશે ત્યારે આપણને આને અંગે વધુ પુરાવા મળશે.

ગિરિનગરને સ્થાને જૂનાગઢ વસ્યું હોય તો જૂનાગઢ નામ કેવી રીતે વિકાસ પામ્યું તે પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે.

જીર્ણદુર્ગ એવો એક સંસ્કૃત શબ્દ પ્રચલિત છે. પણ એ તો જૂનાગઢ નામ પડ્યા પછી તેનું સંસ્કૃત સ્વરૂપ બન્યું હોય એમ લાગે છે. યવન-દુર્ગ એવી એક ખીજ વ્યુત્પત્તિ આપવામાં આવે છે. એ કંઈક વધુ યોગ્ય લાગે છે. અશોકના સમયમાં યવનરાજ તુષારપનું અહીં શાસન હતું. ત્યારે એ સ્થાનને યવનદુર્ગ એવું નામ મળ્યું હોય. યવનનું પ્રાકૃત રૂપાન્તર યોન થાય અને તેના ઉપરથી જોન થાય. યોનદુર્ગ-જોનદુર્ગ-જૂનાગઢ એ ક્રમે આ નામનો વિકાસ થયો હોય એવી જે અટકળ શ્રી રસિકલાલ પરીખે કરી છે, એ જરૂર વિચારવા જેવી છે.

ભાટોની એક દંતકથા છે. એ દંતકથા અનુસાર સિંધના સમા રાજપૂતવંશના ચૂડાચંદ્ર નામના રાજાએ વામનસ્થલી-વંથલીમાં પોતાની ગાદી સ્થાપી હતી. આ ચૂડાચંદ્ર ચૂડાસમા વંશનો આદિ પુરુષ હોય એમ લાગે છે. ધંધુસરના લેખમાં તેને ચૂડાસમા વંશનો આદિ પુરુષ ગણ્યો છે. દંતકથા અનુસાર વલ્લીના નાશ પછી લગભગ સો વર્ષે

નવમા શતકના અંતે વામનસ્થલીમાં ચૂડાસમાઓનું રાજ્ય સ્થપાયું હતું.

ચૂડાસમા વંશના સ્થાપકના પૌત્રનો પૌત્ર રા'અહરિપુ ઈ. સ. ૯૪૦ થી ૯૮૨ સુધી જૂનાગઢની ગાદી ઉપર હતો. એના સમયથી ચૂડાસમાઓ અને અણહિલપુર પાટણના સોલંકીઓ વચ્ચે વારંવાર વિગ્રહ થતા રહ્યા હતા. પણ એક અથવા બીજા સ્વરૂપે ચૂડાસમાઓનું રાજ્ય ટકી રહ્યું હતું. ગુજરાતની સ્વતંત્ર સદ્વતનત સ્થપાઈ એ પછી ઈ. સ. ૧૪૭૨ માં ચૂડાસમાઓના રાજ્યનો અંત આવ્યો. ચૂડાસમાઓના સમયમાં જ ઉપરકોટના નામથી ઓળખાતો કિલ્લો અસ્તિત્વમાં આવ્યો લાગે છે. એ કિલ્લો મૂળરાજના સમયથી દીવાન અમરજીના સમય સુધી લડાઈના પ્રસંગે જૂનાગઢના રાજાઓને ઘેરાના પ્રસંગે રક્ષણ આપતો રહ્યો છે. વારંવાર એનો જીર્ણોદ્ધાર થયો હશે એમ લાગે છે.

એક મજબૂત ઊંચા ખડક ઉપર આ કિલ્લો બાંધવામાં આવ્યો છે. મિરાતે અહમદી જણાવે છે કે, ઉપરકોટના કિલ્લાને ત્રણ દરવાજા છે પણ અત્યારે તો એને બે જ દરવાજા છે. ઉપરકોટમાં સૌથી છેદ્દી રચના પાણીની ટાંકીઓના બાંધકામની થઈ હતી. ટાંકીઓ બાંધવા માટે ખોદકામ થયું ત્યારે

જૂના જમાનાની મજબૂત દીવાલો તેમજ કોઠાઓના અવશેષો મળી આવ્યા હતા. એટલે ઉપરકોટના કિલ્લામાં અંદર એક નાનો કિલ્લો જૂના સમયમાં હશે એમ લાગે છે. કૂવા જેવા દાણાના કોદાર પણ મળી આવ્યા છે. કિલ્લાને ઘેરો નાખવામાં આવે ત્યારે ઉપયોગમાં આવે એ હેતુથી અહીં અનાજનો સંગ્રહ થતો હશે. ખોદકામમાં અશોકની તેરમી આજ્ઞા કોતરેલી એક શિલા મળી છે, કેટલીક પ્રાચીન મૂર્તિઓ મળી છે. જૂના જમાનાનાં ધાતુનાં વાસણો મળ્યાં છે. એક ગુપ્તલિપિમાં કોતરાયેલા પથરા મળ્યા છે. પુરાતત્ત્વવિદોએ આ બધાનો અભ્યાસ કરીને એવી અટકળ કરી છે કે મૌર્ય અને ગુપ્તકાળમાં અહીં મંદિરો, બૌદ્ધવિહારો વગેરે કદાચ હશે. ગુપ્ત સમયના અંત પછી આ બધાનો નાશ થયો હશે અને એ જ સ્થળે ચૂડાસમાઓએ કિલ્લો બંધાવ્યો હશે.

ઉપરકોટમાં ત્રણ તોપો છે. કડાનાળ, નિલમ અને માણેક એવાં તેનાં નામ છે. એ બધી તોપો ઉપર અરબી લિપિમાં કોતરાયેલા લેખો છે. આ તોપો ગુજરાતના સુલતાન બહાદુરશાહના સમયની એટલે ઈ. સ. ૧૫૩૦ આસપાસની જણાય છે. લગભગ ૧૮ મી સદીના અંત સુધી આ તોપો ઉપયોગમાં આવતી હતી.

ઉપરકોટમાં અડીચડી વાવ અને નવઘણ કૂવો જોવા લાયક છે. એને અંગે કહેવત છે : ‘અડીચડી વાવ ને નવઘણ કૂવો, જે નવ જુએ તે જીવતે મૂઓ.’ નવઘણ કૂવામાં અંદર ઊતરવાનાં જે પગથિયાં છે તેની રચના વિશિષ્ટ છે. આ વાવ અને કૂવો લગલગ અગિયારમી સદીનાં છે. એક જૂની મસ્જિદ ઉપરકોટમાં છે. એ કોઈ મંદિરને તોડીને બનાવવામાં આવી હોય તેવી છે.

ખાપરાકોડિયાનાં ભોંયરાંના નામથી ઓળખાતી ગુફાઓ વાસ્તવમાં બૌદ્ધ ગુફાઓ જ છે. ઉપરકોટમાંની ગુફાઓ પણ લગલગ એ જ સમયની છે.

ઉપરકોટ સિવાય જૂનાગઢમાં હિંદુ રાજ્યના સમયની નિશાનીઓ બહુ થોડી છે. વિશળવાવ નામની એક વાવ કદાચ એ સમયની હશે. જૂનાગઢ શહેરમાં જે મહેલો, મસ્જિદો, મકબરાઓ અને બગીચાઓ છે એ તો મુસ્લિમકાળના છે.

વાઘેશ્વરી દરવાજેથી નીકળી ગિરનાર તરફ જતાં શિલાલેખવાળા ખડકથી આગળ પ્રસિદ્ધ દામોદર કુંડ આવે છે. સુવર્ણરેખા નદીને બાંધીને આ કુંડની રચના કરવામાં આવી છે. કુંડના દક્ષિણ કાંઠે સ્મશાન છે. એ કુંડની બંને બાજુ ઉપર પહાડ

છે. દક્ષિણે આવેલા ડુંગરને રૈવતાચલ કહે છે અને ઉત્તરે આવેલા ડુંગરને અશ્વત્થામા ડુંગર કહે છે. વહેમી લોકો માને છે કે અશ્વત્થામા હજીયે જીવે અને ડુંગર ઉપર ફરતા દેખાય છે. આ ડુંગરમાં પશ્ચિમે દામોદરજીનું મંદિર છે. આ આ મંદિરને ફરતો કોટ છે અને કુંડમાંથી મંદિર તરફ જવા માટે પગથિયાં છે. આ કોટ અને પગથિયાં દીવાન અમરજીએ બંધાવેલાં છે. આજે જે મંદિર છે તેની પશ્ચિમે રેવતીકુંડ નામનો નાનો કુંડ છે, ત્યાં વિક્રમ સંવત ૧૪૭૩નો લેખ છે. એટલે આ મંદિર ૧૫મા શતકથી વધુ જૂનું નથી. પણ એમાં જે મૂર્તિ છે તે સ્કંદગુપ્તના સમયમાં ઈ. સ. ના ૫મા શતકમાં સુદર્શન તળાવના કિનારે બંધાયેલા વિજયમંદિરમાંની પ્રાચીન મૂર્તિ હોવાનો સંભવ છે. દીવાન અમરજીએ જ્યારે આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો ત્યારે કોટ બાંધવા માટે ખોદકામ કરતાં કેટલીક મૂર્તિઓ મળી આવી હતી અને તેમાંથી એક મંદિરમાં પધરાવવામાં આવી હતી. બીજી બે મૂર્તિઓ બળદેવ અને રેવતીનાં મંદિરોમાં મૂકવામાં આવી છે. દામોદર મંદિરના એક થાંભલા ઉપર ગુપ્તસમયનું કોતરકામ છે. આ દામોદર કુંડ પાસે મહાપ્રભુજીની બેઠક છે, તેમાં દીવાલમાં એક લેખ મળી આવ્યો છે. જયસિંહ ચૂડાસમાના સૈના-

પતિ દામોદરે અહીં મઠ બંધાવ્યો હતો એવો તેમાં ઉલ્લેખ છે. બીજાં કેટલાંક મંદિરો પણ અહીં છે. સિદ્ધેશ્વર, રાજરાજેશ્વર, બ્રહ્મશ્વર વગેરે તેનાં નામો છે.

દામોદરથી જરા આગળ ચાલીએ એટલે ગિરનાર દેખાય છે. રસ્તાની ડાબી બાજુએ દૂધેશ્વર મહાદેવ છે. ત્યાં વહેતી નાની નદી પલાશિની કહેવાય છે. ત્યાંથી આગળ વસ્ત્રાપથેશ્વર છે અને તેની સામે ભવનાથનું મંદિર છે. મહાશિવરાત્રિના દિવસે ભવનાથમાં મોટો મેળો ભરાય છે. તેમાં આખા દેશમાંથી જુદા જુદા પંથના બાવાઓ આવે છે. ભવનાથ પાસે મૃગિકુંડ છે. સ્કંદ પુરાણમાં ગિરનાર માહાત્મ્યમાં આ ભવનાથ અને મૃગિકુંડના માહાત્મ્યની કથા આલેખવામાં આવી છે.

પ્રાચીનતાની દૃષ્ટિએ તેમજ ઐતિહાસિક મહત્વની દૃષ્ટિએ જૂનાગઢ ગુજરાતમાં સૌથી વધુ મહત્વનું નગર છે. શિલાલેખો એ આપણા સૌથી વધુ પ્રાચીન ઐતિહાસિક દસ્તાવેજ છે. મધ્યયુગે પણ જૂનાગઢનું મહત્ત્વ ઘણું હતું. સુલતાન મહમદ બેગડાએ ઈ. સ. ૧૪૭૦માં રા'માંડલિકનો પરાજય કર્યો ત્યારથી બસો એંશી વર્ષ જેટલા સમય સુધી સૌરાષ્ટ્રનું કેન્દ્ર જૂનાગઢમાં જ હતું. સુલતાનોના

અને મોગલ શહેનશાહોના ફૌજદાર ત્યાં રહેતા હતા. કુદરતે તેના રક્ષણ માટે સગવડ આપી હતી અને મનુષ્યપ્રયત્ને તેને કિલ્લાઓ આપ્યા હતા. ઉપરકોટ અને ગિરનારના કિલ્લાઓ તો હતા જ પણ મહમદ બેગડાએ શહેરની આસપાસ પણ કિલ્લો બંધાવ્યો હતો અને શહેરને મુસ્તફાબાદ એવું નામ આપ્યું. પ્રાકૃતિક સૌંદર્યની દૃષ્ટિએ જૂનાગઢ સાથે સ્પર્ધા કરી શકે એવાં બીજાં બે જ સ્થળ છે : ઇડર અને ચાંપાનેર. એ બંને પણ પર્વતદુર્ગો છે. જૂનાગઢ ઉપર મહમદ બેગડાએ વિજય મેળવ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૪૬૭માં તેણે જૂનાગઢ જીતી લેવાનો વિચાર કર્યો હતો. એ વર્ષે તેણે ચઢાઈ કરી હતી અને રા'માંડલિકને હરાવ્યો હતો. પણ રા'માંડલિક સુલતાનના તાબેદાર તરીકે સત્તા ભોગવતો રહ્યો હતો. એ છત્ર અને બીજાં રાજ્યચિહ્નો ધારણ કરતો હતો. એટલે બીજે વર્ષે સુલતાને ફરીને ચઢાઈ કરી. રા'માંડલિકે છત્ર વગેરે ચઢાઈ કરનાર લશ્કરને સોંપી દીધાં અને સુલતાનને નજરાણું મોકલ્યું. ફરીને ઈ. સ. ૧૪૬૯ માં સુલતાને ચઢાઈ કરી, ત્યારે રા'માંડલિકે સુલતાનને મળીને પૂછ્યું : “મેં કશો ગુનો કર્યો નથી તો પણ તમે મારો નાશ કેમ કરવા માગો છો ?” ત્યારે મહમદ બેગડાએ જવાબ આપ્યો : “મૂર્તિ પૂજવા જેવો બીજો કોઈ ગુનો નથી તેથી તમે

ઇસ્લામ સ્વીકારો.” રા’માંડલિક આ જવાબથી ગભરાયો અને ગિરનારના કિલ્લામાં જઈને ભરાયો. બે વર્ષ સુધી ઘેરો ચાલુ રહ્યો અને જ્યારે ટકાય તેવું ન રહ્યું ત્યારે રા’માંડલિક સુલતાનને શરણે ગયો. તેને મુસલમાન બનાવવામાં આવ્યો. આમ જૂનાગઢના રજપૂત રાજ્યનો અંત આવ્યો.

ઈ. સ. ૧૫૭૪ માં અકબરે ગુજરાત ઉપર વિજય મેળવ્યો એ પછી ૨૦ વર્ષ સુધી જૂનાગઢ અને નવાનગર ઉપર મોગલસત્તા આવી શકી ન હતી. સુલતાનોનો ફૈજદાર તાતારખાન ઘોરી લગ-લગ સ્વતંત્ર થઈ ગયો હતો. ૧૫૬૩ માં તે મૃત્યુ પામ્યો હતો. એના પછી તેનો પુત્ર અમીનખાન ઘોરી જૂનાગઢમાં રાજ્ય કરતો હતો. ગુજરાત ઉપર વિજય મેળવીને અકબર આગ્રા ગયો તે પછી તેણે જૂનાગઢ કબજે કરવાની આજ્ઞા કરી હતી. પણ એ માટેના પ્રયત્નમાં સફળતા મળી ન હતી. ૧૫૮૨ માં ફરીને પ્રયત્ન થયો પણ એ નિષ્ફળ ગયો. ગુજરાતનો છેલ્લો સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજો આ બધા સમય દરમિયાન નવાનગરના જામની મદદ મેળવીને મોગલસત્તા સામે લડતો હતો. ઈ. સ. ૧૫૯૨ માં ભૂયર મોરીના યુદ્ધમાં જ્યારે તેનો આખરી પરાજય થયો ત્યારે જૂનાગઢ ઉપર મોગલસત્તા

સ્થાપી શકાય એવી પરિસ્થિતિ આવી. જૂનાગઢના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલવામાં આવ્યો અને ઈ. સ. ૧૫૬૨ ના ઓગસ્ટની ૨૭ મી તારીખે જૂનાગઢ મોગલસત્તા નીચે ગયું. એ પછી છેક ૧૭૪૮ સુધી મોગલસત્તા ચાલતી રહી. ઔરંગઝેબના અવસાન પછી મોગલસત્તા નબળી પડતી હતી. ઈ. સ. ૧૭૪૮ માં શેરખાન ખાળી જૂનાગઢનો ફેજદાર હતો. તેણે સ્વતંત્રતા જાહેર કરી અને બહાદુરખાન નામ ધારણ કરી નવાબનો ઇલ્કાબ ધારણ કર્યો. ૧૭૪૮ થી ૧૮૪૮ સુધી એટલે બે સદી સુધી જૂનાગઢમાં નવાબોનું રાજ્ય ચાલ્યું.

મોગલરાજ્યના સમયમાં જૂનાગઢનું જે મહત્ત્વ હતું તેનો એક પુરાવો એ છે કે ત્યાં શહેનશાહતની એક ટંકશાળની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. ત્યાં સોનાના, ચાંદીના અને ત્રાંબાના સિક્કાઓ પાડવામાં આવતા. એ સિક્કાઓના નમૂના સચવાઈ રહ્યા છે.

આજે જૂનાગઢમાં જે જોવાલાયક મકાનો છે તેમાંનાં મહત્ત્વનાં મકાનોનું ખાંધકામ સત્તરમી સદીમાં થયું છે. એ સમયનો સરદારખાગ તો આજ દિવસ સુધી સચવાઈ રહ્યો છે: નગરના વહન ઉપરના સુંદર તલની ઉપમા તેને દીવાન રણુછોડજીએ

‘તવારીખે સોરઠ’માં આપી છે.

ખાખી વંશના શાસન દરમિયાન અને સવિશેષ ઓગણીસમા શતકમાં તેમજ વીસમા શતકમાં જૂનાગઢમાં સુંદર મકાનોની રચના થઈ હતી. સફર ખાગમાં એક પ્રાણીઘર પણ બનાવવામાં આવ્યું હતું. અને એ આજપર્યંત ત્યાં છે.

અઢારમી સદીના છેલ્લા પાદમાં જૂનાગઢની મહત્તા સૌરાષ્ટ્રમાં વધી હતી. એ વધારનાર દીવાન અમરજી મુતસદી હતા અને કુશળ યુદ્ધવીર હતા. સૌરાષ્ટ્રમાં જૂનાગઢને એમણે ગાયકવાડનું સમોવડિયું સ્થાન અપાવ્યું હતું અને પરિણામે તો દેશી રાજ્યો રહ્યાં ત્યાં સુધી જૂનાગઢ પ્રથમ સ્થાને લેખાતું હતું.

જૂનાગઢના ઇતિહાસનું છેલ્લું મહત્ત્વનું પ્રકરણ ઈ. સ. ૧૯૪૭-૪૮ માં લખાયું. એ પ્રકરણમાં મહત્ત્વનો ભાગ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે લખ્યો હતો. તે છેલ્લું પ્રકરણ ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ કંઈક વિગતથી આલેખવા જેવું છે.

જૂનાગઢના એ વખતના નવાખે ચૌદમી આગસ્ટ ૧૯૪૭ સુધી ભારતમાં જોડાવા માટેનો દેખાવ ચાલુ રાખ્યો. પણ પંદરમી આગસ્ટે એમણે જાહેરાત કરી કે ૧ નાગઢ પાકિસ્તાન સાથે જોડાયું છે.

આ જાહેરાત સાંભળીને દેશભરમાં સન-સનાટી વ્યાપી ગઈ. સૌરાષ્ટ્રની પ્રજાને તો એને પરિણામે ભારે આઘાત થયો. જૂનાગઢ દરિયાકાંઠા ઉપર આવેલું અને સૌરાષ્ટ્ર સાથે આર્થિક, સામાજિક અને માનવવંશવિષયક દૃષ્ટિએ અખંડ રીતે જોડાયેલું રાજ્ય હતું. તેની પ્રજામાં એંસી ટકાથી વધુ હિન્દુઓ હતા. એની હકૂમતમાં પ્રસિદ્ધ સોમનાથનું દેવાલય હતું અને બીજાં સંખ્યાબંધ હિન્દુ અને જૈન તીર્થસ્થાનો હતાં. એનો મુલક ભારત સાથે જોડાયેલાં અનેક રાજ્યો સાથે કૂલગૂંથણીની જેમ જોડાયેલો હતો. એટલે જો જૂનાગઢ પાકિસ્તાન સાથે જોડાય તો વેપાર અને વાહનવ્યવહારની દૃષ્ટિએ અનેક ગૂંચો ઊભી થાય. જૂનાગઢને પાકિસ્તાન સાથે સીધી રીતે જોડનાર કોઈ ભૌગોલિક તત્ત્વ ન હતું. દરિયામાર્ગે પાકિસ્તાન ત્યાંથી ત્રણસો માઈલ દૂર હતું.

વળી જૂનાગઢના નવાબની મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ મોટી હતી. માંગરોળ, માણાવદર, ખાંટવા, સરદારગઢ અને બાબરિયાવાડનાં નાનાં રાજ્યો ઉપર એ સાર્વભૌમત્વ માગતા હતા. પાકિસ્તાનના શાસકોની અવળી સલાહને તે અનુસરતા હતા. રાજ્યવહીવટમાં એ નવાબ રસ લેતા નહીં. એ વિચિત્ર મિજાજવાળા

હતા. એમના જીવનમાં મુખ્ય રસ કૂતરાંઓને પાળવાનો હતો. એ કૂતરાંઓને એ રાજવંશીઓની જેમ રાખતા હતા.

૧૯૪૭ના મે માં જૂનાગઢના દીવાન તરીકે સિંધના એક આગેવાન મુસ્લિમ લીગી નેતા શાહનવાઝ ભુટ્ટો આવ્યા હતા. એ ઇતિહાસના પ્રવાહને પિછાનતા ન હતા. એમણે જ જૂનાગઢને પાકિસ્તાન સાથે જોડ્યું હતું. આને પરિણામે કટોકટીની પરિસ્થિતિ સર્જાઈ. ભારતે આ જોડાણનો વિરોધ કર્યો, તોપણ પાકિસ્તાને એ જોડાણ મંજૂર રાખ્યું.

સરદાર સૌરાષ્ટ્રમાં પાકિસ્તાનનો પગદંડો જાહેર એ સહન કરવા તૈયાર ન હતા. ૧૯૪૭ના સપ્ટેમ્બરની સત્તરમી તારીખે જૂનાગઢની સરહદ ઉપર ભારતીય સેના ગોઠવી દેવામાં આવી. અઢારમી તારીખે શ્રી વી. પી. મેનન જૂનાગઢ ગયા. એમનો હેતુ નવાખને વાસ્તવિકતાનું ભાન કરાવવાનો હતો. એ નવાખને તો ન મળી શક્યા. દીવાનને મળ્યા. દીવાને એમને કહ્યું કે જે કંઈ વાત કરવી હોય તે પાકિસ્તાનની સરકાર સાથે જ કરવી જોઈએ. શ્રી મેનન માણાવદરના ખાનને પણ મળ્યા. એમણે પોતાના રાજ્યનું જોડાણ પાકિસ્તાન સાથે કર્યું હતું. એમણે શ્રી મેનનની વાત ન સાંભળી. માંગરોળના શેખસાહેબ જુદા

પ્રકારના માનવી હતા. એ શ્રી મેનન સાથેની વાતને અંતે તરત જ ભારત સાથે જોડાયા.

આ સમય દરમિયાન સૌરાષ્ટ્રના પ્રજાજનોના પ્રતિનિધિઓનું એક સંમેલન મુંબઈ મુકામે મળ્યું. એ સંમેલને જૂનાગઢનો પ્રશ્ન પ્રજાએ હાથ ધરવો જોઈએ એમ ઠરાવ્યું. શ્રી શામળદાસ ગાંધીએ કાઠિયાવાડ પ્રજાકીય મોરચો સ્થાપ્યો. એ મોરચાએ જૂનાગઢ ઉપર ચઢાઈ કરીને જૂનાગઢને નવાખના કબજામાંથી છોડાવવાનું ઠરાવ્યું.

આના પ્રત્યાઘાતરૂપે જૂનાગઢના નવાખે માંગરોળ અને બાબરિયાવાડમાં પોતાની ફેાજ મોકલી. માણાવદરના ખાન પણ ત્યાંની પ્રજાને રંજડતા હતા; એટલે બાવીસમી આક્ટોબરે સૌરાષ્ટ્રની પોલીસે માણાવદરનો કબજો લઈ લીધો હતો. નવેમ્બરની પહેલી તારીખે ભારતીય સેનાએ બાબરિયાવાડ અને માંગરોળનો કબજો સંભાળી લીધો હતો.

શ્રી શામળદાસ ગાંધીના આંદોલનમાંથી પ્રેરણા મેળવીને જૂનાગઢની પ્રજાએ બળવો પોકાર્યો હતો. એ પરિસ્થિતિમાં નવાખ બચાવ કરી શકે એવું હતું નહીં. પાકિસ્તાન એમને કોઈ મદદ પહોંચાડી શક્યું નહીં. ભયભીત બનીને નવાખ પચીસમી આક્ટોબરે

વિમાનમાર્ગે નાસી ગયા. એ પોતાની સાથે પોતાનું કુટુંબ, પોતાનાં માનીતાં કૂતરાંઓ અને રાજ્યની તિબ્બેરીમાંથી લગભગ એક કરોડ રૂપિયાની સરકારી અનામતો લઈ ગયા હતા.

એ દિવસ પછી તો દીવાને કાયદે આજમ ઝીણાને લખી નાખ્યું કે, રાજ્યમાંના મુસલમાનો પાકિસ્તાનને સાથ આપવા તૈયાર નથી. મુસલમાન આગેવાનોએ દીવાનને સલાહ આપી કે એમણે અથડામણ કરવી નહીં. સાતમી નવેમ્બરે દીવાનને સ્પષ્ટ દેખાઈ ગયું કે પોતાના માટે રાજ્યવહીવટ ચલાવવાનું શક્ય નથી. એમણે ભારત સરકારને રાજ્યનો વહીવટ સંભાળી લેવા વિનંતી કરી. ભારત સરકાર વહીવટ સંભાળે તે પહેલાં તો દીવાન પાકિસ્તાન તરફ રવાના થઈ ગયા હતા. નવેમ્બરમાં રાજકોટના પ્રાદેશિક કમિશનરે જૂનાગઢનો કબજો સંભાળી લીધો. આ પછી થોડા જ સમયમાં લોકમત લેવામાં આવ્યો હતો. તેમાં એક લાખ નેવું હજાર આઠસો સિત્તેર મત ભારતને પક્ષે પડ્યા હતા અને માત્ર એકાણું મત પાકિસ્તાનને પક્ષે પડ્યા હતા. આ પછી જૂનાગઢ રાજ્યને એક વહીવટદાર નીચે મૂકવામાં આવ્યું હતું. એ વહીવટદારને સલાહ આપવા શ્રી શામળદાસ ગાંધી સહિત ત્રણ સભ્યોની

એક સમિતિ રચવામાં આવી હતી. જૂનાગઢ રાજ્યની એક લોકપ્રતિનિધિસભા એ પછી ચૂંટાઈ હતી. એ સભાએ ૧૯૪૮ના ફેબ્રુઆરીની વીસમી તારીખે સર્વાનુમતે જૂનાગઢ સૌરાષ્ટ્ર સાથે વિલીન થઈ જાય એવો નિર્ણય કર્યો હતો.

જૂનાગઢની આ ઇતિહાસકથામાં આપણે એક ખૂબ પ્રચલિત વાતનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. એ સકારણુ કર્યો નથી. રા'ખેંગાર, રાણકદેવી અને સિદ્ધરાજનાં પાત્રો આસપાસ વણાયેલી દંતકથાની એ વાત છે. દંતકથા તો કહે છે કે સિદ્ધરાજે રા'ખેંગાર અને તેના બે પુત્રાનો વધ કર્યો હતો અને પછી તે રાણકદેવીને ઉપાડીને પાટણ જતો હતો ત્યાં માર્ગમાં વઢવાણ પાસે રાણકદેવી સતી થઈ. આ દંતકથા છે. તેને ઇતિહાસનું સમર્થન મળતું નથી. સાચી વાત એમ લાગે છે કે સિદ્ધરાજે જૂનાગઢના રા'નો પરાજય કર્યો હતો અને તેને કેદ પકડીને એ પાટણ લઈ ગયો હતો; તેની પાસે માફી મંગાવીને તેને મુક્ત કર્યો હતો. સંભવ એવો છે કે તેની રાણી તેની પાછળ પાટણ આવી હશે. પાટણથી પાછા ફરતાં વઢવાણ નજીક રા'નું મૃત્યુ થયું હશે અને રાણી સતી થઈ હશે. રાણકદેવી સામાન્ય નામ છે કે વિશેષ નામ છે તેને વિષે પણ સંદેહ છે.

માત્ર ગુજરાતના જ ઇતિહાસમાં નહીં, દુનિયાભરના ઇતિહાસમાં જૂનાગઢનું સ્થાન એક રીતે વિશિષ્ટ છે. અઢી હજાર વર્ષ સુધી જે નગરોનો ઇતિહાસ સળંગ મળતો હોય એવાં નગરો બહુ થોડાં છે. તેમાં પણ આટલો વિગતપૂર્ણ અને સ્પષ્ટ ઇતિહાસ તો કદાચ બીજાં કોઈ નગરોનો મળતો નથી. જૌહર, જૈન અને વૈદિક પરંપરાઓનું કેન્દ્ર આ નગરમાં રહ્યું છે. એક મહત્ત્વનું શાકતપીઠ અહીં રહ્યું છે અને શૈવ સંપ્રદાયનું કેન્દ્ર પણ ત્યાં રહ્યું છે. ભક્તિ સંપ્રદાયમાં જેમને ખૂબ મહત્ત્વ અપાયું છે તે નરસિંહ મહેતા અહીં થઈ ગયા છે. પીર જમિયત શાહ દાતાર જેવા ઇસ્લામી ઓલિયાનું અહીં પ્રવૃત્તિકેન્દ્ર રહ્યું છે. ડૉ. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી, શ્યામજી કૃષ્ણ વર્મા અને એવા બીજા અર્વાચીન યુગના અગ્રેસરોએ અહીં પ્રવૃત્તિ કરી છે. નર્મદના સમોવડિયા મણિશંકર કીકાણી જેવા સમાજસુધારકોએ આ નગરમાં વસીને અર્વાચીન યુગના પ્રારંભમાં મહત્ત્વનું પ્રદાન કર્યું છે. નવા ગુજરાતનું ઘડતર કરનારા સંખ્યાબંધ સ્નાતકો જૂનાગઢની બહાઉદ્દીન કોલેજે આપ્યા છે. સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામના અનેક અગ્રેસરો જૂનાગઢે આપ્યા છે. પ્રાચીનકાળે, મધ્યયુગે અને અર્વાચીન યુગે જૂનાગઢનો ઇતિહાસ જેમ યશસ્વી

છે તેમ તેનું ભાવિ પણ એવું જ ઉજ્જવલ હશે
એમ કહીએ. એવી રત્નગર્ભા વસુધરા આ ગિરિનગર
જૂનાગઢની છે.

ગુજરાત પરિચય માળામાં
પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકો

અમદાવાદ

દ્વારકા

વડોદરા

ભુજ

સોમનાથ

ભરૂચ

પાટણ

ગુજરાત પરિચય

લેખક : ધનવંત

આપણા ગુજરાત પ્રદેશનું સાંસ્કૃતિક સામાજિક, રાજકીય ઇત્યાદિ દૃષ્ટિએ સાંસ્કૃતિક વિદ્યાર્થીઓને-રસ પડે એ દૃષ્ટિએ પરિચય આપવાના હેતુથી આ શ્રેણી શરૂ થાય છે.

આ માળામાં લગભગ ૧૦૦ પુસ્તિકા પ્રસિદ્ધ કરવાની ધારણા છે. તેના પ્રથમ ગુચ્છમાં ૨૪ પુસ્તિકા પ્રસિદ્ધ થશે. પ્રથમ ગુચ્છનું લવાજમ રૂ. ૧૫-૦૦ રહેશે. ટપાલખર્ચ સંચાલક ભોગવશે.

પ્રસિદ્ધ થયેલી પુસ્તિકાઓ : ૧. અમદાવાદ, ૨. દ્વારકા, ૩. વડોદરા, ૪. ભૂજ, ૫. સોમનાથ, ૬. ભરૂચ, ૭. પાટણ, ૮. જૂનાગઢ.

હવે પછી : ૯. અંભાત, ૧૦. વલભી, ૧૧. પોરબંદર, ૧૨. વડનગર, ૧૩. સુરત, ૧૪. નડિયાદ, ૧૫. શિહોર, ૧૬. શ્રીમાળ-ભિલમાળ, ૧૭. ગિરનાર, ૧૮. સાયરમતી, ૧૯. આણં, ૨૦. નર્મદા, ૨૧. શત્રુંજય, ૨૨. મહીસાગર, ૨૩. પાવાગઢ, ૨૪. તાપી.

પ્રકાશક

નવચેતન પ્રકાશન ગૃહ

૩, પંકજ સોસાયટી, સરખેજ રોડ, અમદાવાદ-૭

કિંમત : ૧-૦૦